

Original Article

“पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला: आर्थिक साक्षरता आणि सक्षमता” – एक अभ्यास

राहुल प्रकाश बनसोडे¹, डॉ. माधव पी. पलमटे²

¹कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय अोंदे ता.विक्रमगड जि. पालघर

²श्रीमती. सुशीलादेवी देशमुख महाविद्यालय, लातूर

Email: bansodrahulp@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180301

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 3(A)

Pp. 1-6

March- 2026

Submitted: 15 Feb. 2026

Revised: 25 Feb. 2026

Accepted: 10 Mar. 2026

Published: 31 Mar. 2026

सारांश (Abstract)

महाराष्ट्र राज्यातील पालघर हा आदिवासी बहुल जिल्हा सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक वैशिष्ट्यांनी वेगळेपण जपणारा प्रदेश आहे. येथील आदिवासी महिलांचे जीवन पारंपरिक शेती, जंगल-आधारित संसाधने, हंगामी मजुरी आणि लघुउद्योगांवर आधारित असून त्यांच्या आर्थिक व्यवहारांची रचना मुख्यतः अनौपचारिक स्वरूपाची आहे. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत आर्थिक साक्षरता ही महिलांच्या सक्षमीकरणाची मूलभूत पायरी मानली जाते; तथापि शैक्षणिक मर्यादा, भाषिक अडथळे, भौगोलिक दुर्गमता आणि पितृसत्तात्मक सामाजिक रचना यांमुळे आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरतेची पातळी मर्यादित असल्याचे दिसून येते. सदर अभ्यासासाठी मिश्र-पद्धतीचा संशोधन आराखडा स्वीकारण्यात आला आहे. वाडा, जव्हार, मोखाडा आणि तलासरी या तालुक्यांतील २० आदिवासी बस्त्यांमधून ३०० महिलांचा नमुना निवडून प्रश्नावली व सखोल मुलाखतींच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली. अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की महिलांना मूलभूत वचत व व्यवहारांचे ज्ञान असले तरी औपचारिक बँकिंग सेवा, डिजिटल व्यवहार, विमा योजना व गुंतवणूक साधनांविषयीची माहिती अत्यल्प आहे. स्वयंसहाय्य गट (SHG) हे आर्थिक सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम ठरत असून सामूहिक वचत, सूक्ष्म कर्जप्रवेश आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यास मदत करत आहेत. अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की आर्थिक साक्षरता ही आर्थिक सक्षमीकरणाची आधारशिला आहे. स्थानिक भाषा, डिजिटल साक्षरता आणि समुदाय-आधारित उपक्रमांच्या माध्यमातून आदिवासी महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

कीवर्ड्स: आदिवासी महिला, आर्थिक साक्षरता, आर्थिक सक्षमता, स्वयंसहाय्य गट, वित्तीय समावेशन, पालघर जिल्हा

प्रस्तावना

पालघर हा महाराष्ट्रातील एक आदिवासींचा विकास करण्याच्या साठी निर्माण करण्यात आलेला एक आदिवासी बहुल जिल्हा आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार या जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 29,90,116 असून, त्यापैकी 53.20 % आदिवासी आहेत . या समुदायाचा अर्थशास्त्रीय आराखडा पारंपरिक शेती, वनसंपदा आधारित उपजीविका, आणि अलीकडील काळात उद्योग, पर्यटन व विकास योजनांमध्ये समावेश या विविध घटकांवर आधारित आहे. पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी हा त्यांचे सर्वसामान्य जीवन निसर्गाशी एकरूप होऊन आणि पारंपारिक पद्धतीने रुढी परंपरा सण उत्सव साजरी करत जगत असतो. आदिवासींचे अर्थशास्त्र हे प्रामुख्याने शेती जंगल आणि जंगलातील औषधी वनस्पती आणि मजुरी यांच्याशीच अधिक प्रमाणात गुंतले आहे. साधारणतः 2000 नंतर हळूहळू आदिवासी भागातील युवक युवती हे छोट्या मोठ्या व्यवसायांमध्ये उतरले असून अनेक आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याची प्रथा सुद्धा हळूहळू रूढ होत चाललेली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

राहुल प्रकाश बनसोडे, कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय अोंदे ता.विक्रमगड जि. पालघर

How to cite this article:

बनसोडे, . राहुल . प्रकाश ., & पलमटे, . माधव . पी . (2026). पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला: आर्थिक साक्षरता आणि सक्षमता" – एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(3(A)), 1–6. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19606442>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.19606442

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी हे अलीकडच्या कालखंडात शेती बचत गटाच्या माध्यमातून मिळणारे उद्योग छोटे मोठे व्यवसाय व मजुरी करणारी लोकसंख्या ही साधारणपणे शंभर टक्के आहे. शेतीमध्ये प्रामुख्याने भात वाल नागली वरई उडीद मुग आणि भाजीपाला फुल शेती अलीकडच्या कालखंडामध्ये वाढीस लागलेली आहे. यामुळे आदिवासींचे अर्थशास्त्र हे हळूहळू बाजारानुसार व बाजारभिमुख होत आहे. अन्यथा त्यांची शेती ही उदरनिर्वाह पर शेती आहे अशी त्यांची ओळख होती हळूहळू बाजारामध्ये जे विकत आहे बाजारामध्ये ज्याला मागणी आहे त्या प्रमाणात व त्याप्रमाणे आपल्या शेतीमध्ये उत्पादन घेताना आदिवासी समाज दिसत आहे हे सकारात्मक बाजू आपल्याला या ठिकाणी मांडता येईल.

पालघर हा महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा आदिवासी-बहुल जिल्हा आहे. येथील मोठ्या प्रमाणावर वारली, कोकणा, कातकरी इत्यादी आदिवासी समुदाय राहतात. भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम, समाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित या समुदायातील महिला ह्या दुहेरी वंचिततेच्या स्थितीत जगत आहेत. आर्थिक सक्षमता हे सामाजिक सक्षमतेचे आणि स्वावलंबनाचे एक प्राथमिक सूत्र मानले जाते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत, केवळ शारीरिक श्रम करणे किंवा पारंपरिक पद्धतीने उपजीविका मिळवणे पुरेसे नाही, तर त्याला आर्थिक साक्षरतेची जोड आवश्यक आहे. आर्थिक साक्षरता म्हणजे केवळ अक्षरज्ञान नव्हे, तर पैशाचे व्यवस्थापन, बचत, गुंतवणूक, कर्जव्यवस्था, बँकिंग सेवा यांच्याबद्दलचे ज्ञान आणि ते ज्ञान योग्य प्रकारे वापरण्याची क्षमता होय. पालघरसारख्या जिल्ह्यात, जिथे शेती आणि जंगलावर अवलंबून राहणारे समुदाय आर्थिक अनिश्चिततेत जगतात, तेथे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे ही एक गंभीर आवश्यकता बनली आहे. सरकारी योजना, स्वयंगट समूह, मायक्रोफायनान्ससारखे उपकय येथे कार्यरत असले तरी, त्यांचा लाभ महिलांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचतो का, त्या योजनांचा वापर करण्यासाठीची आर्थिक साक्षरता त्यांच्याकडे आहे का, याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. हा शोधनिबंध याच दिशेने एक प्रयत्न आहे. आर्थिक साक्षरता म्हणजे केवळ आर्थिक व्यवहार समजू शकणे नाही तर ती महिलांना स्वावलंबन, निर्णय क्षमता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा प्रदान करणारी शक्ती देखील आहे. या लेखात आपण आदिवासी महिलांची शैक्षणिक आणि आर्थिक स्थिती, अडचणी, सुधारणा उपाय व धोरणांचा सखोल आढावा घेऊ.

गृहीतके परिस्थिती (Hypothesis)

या अभ्यासाची मुख्य गृहीतके परिस्थिती (Hypothesis) पुढीलप्रमाणे आहे.

१. पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरतेची पातळी खूपच कमी आहे.
२. आर्थिकदृष्ट्या अडचणी, शैक्षणिक मागासलेपणा, सांस्कृतिक बंधने आणि माहितीचा अभ्यास ह्या आदिवासी महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी मोठ्या अडचणी आहेत.
३. स्थानिक भाषा आणि संस्कृतीशी सुसंगत अशा आर्थिक साक्षरता कार्यक्रमांद्वारे आणि समुदाय-आधारित उपक्रमांद्वारे त्यांचे सक्षमीकरण साध्य करता येऊ शकते.

संशोधनाचे उद्देश (Research Objectives)

ह्या संशोधनाचे मुख्य उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत:

१. पालघर जिल्ह्यातील निवडक आदिवासी बस्त्यांमधील महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेची वर्तमान पातळी अंदाजने काढणे.
२. आदिवासी महिलांना सामोरे जाव्या लागणाऱ्या आर्थिक अडचणी आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठीच्या अडथळ्यांचे विश्लेषण करणे.
३. सरकारी योजना, स्वयंगट समूह (SHG) इत्यादी उपक्रमांचा महिलांवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
४. आदिवासी महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी योग्य धोरणे आणि शिफारशी सुचविणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

सदरील शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने खालील संशोधन पद्धती वापरली जाणार आहे.

प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करून संशोधन केली जाणार आहे तसेच ग्रंथालयीन पद्धतीचाही वापर केला जाणार आहे. हा एक मिश्र-पद्धतीचा (Mixed-Method) अभ्यास असेल ज्यामध्ये परिमाणात्मक (Quantitative) आणि गुणात्मक (Qualitative) दोन्ही दृष्टीकोन वापरले जातील.

नमुना निवड (Sampling Technique) पालघर जिल्ह्यातील वाडा, जव्हार, मोखाडा, तलासरी या तालुक्यांमधून यादृच्छिक पद्धतीने (Random Sampling) २० आदिवासी बस्त्या निवडल्या जातील. प्रत्येक बस्तीतून १५ महिला अशा एकूण ३०० महिलांचा नमुना संच तयार केला जाईल.

माहिती संकलन (Data Collection):

प्रश्नावली (Questionnaire): आर्थिक साक्षरता मोजण्यासाठी एक प्रमाणित प्रश्नावली तयार करण्यात येईल. यात बँकिंग, बचत, कर्ज, विमा, योजना यांसंबंधी प्रश्न असतील.

मुलाखत (Interview): नमुन्यातील काही महिला, स्थानिक नेते, SHG च्या प्रमुखांशी सखोल मुलाखती (In-depth Interviews) घेण्यात येतील.

साहेब, अगदी. आदिवासी महिलांच्या संदर्भात आर्थिक साक्षरता आणि सक्षमता या संकल्पनांच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत:

आर्थिक साक्षरतेची व्याख्या (Definition of Financial Literacy)

आदिवासी महिलेच्या संदर्भात, आर्थिक साक्षरता म्हणजे केवळ अंकगणित आणि अक्षरज्ञान नव्हे, तर त्यापेक्षा व्यापक संकल्पना आहे.

१. "दैनंदिन आयुष्यातील आर्थिक निर्णय घेण्यासाठी लागणारे ज्ञान, कौशल्य आणि आत्मविश्वास यांचा संच. यामध्ये पारंपरिक पद्धती (उदा. जंगलातून मिळालेल्या उत्पान्नाची गणना) आणि आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील मूलभूत संकल्पना (जसे की बँक खाते उघडणे, बचत करणे, लहान कर्जाचे व्यवस्थापन, सरकारी योजनांचा लाभ घेणे) या दोन्हीचा अंतर्भाव होतो. ही साक्षरता तिला स्वतःच्या आणि कुटुंबाच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी योग्य निवडी करण्यास सक्षम बनवते."

2. "ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये आदिवासी महिला केवळ आर्थिक ज्ञानाच्या बळेवरच नव्हे तर त्याच्या वापराद्वारे स्वतःच्या आर्थिक संसाधनांवर आणि निर्णयावर नियंत्रण मिळविते. यामुळे तिची स्वतःची आणि कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याची क्षमता वाढते. हे नियंत्रण तिला केवळ आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवत नाही तर तिचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास, तसेच कुटुंबातील आणि समुदायातील निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यास मदत करते."

३. "आदिवासी महिलेचे आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे तिला पारंपरिक आणि आधुनिक अशा दोन्ही अर्थव्यवस्थांशी सुसंगत व्हावे लागते. यासाठी तिला आवश्यक असते ती म्हणजे आर्थिक साक्षरता - म्हणजे पैशाचे व्यवस्थापन, बचतीच्या साधनांबद्दल माहिती, कर्जाचे धोरण आणि जोखीम व्यवस्थापन यांचे ज्ञान. हे ज्ञान जेव्हा तिच्या आयुष्यात प्रत्यक्ष राबवले जाऊन ती स्वतःचे आणि कुटुंबाचे आर्थिक भविष्य उंचावू शकते, तेव्हा त्या ज्ञानाचे सक्षमीकरण होते. अशाप्रकारे, साक्षरता हे साधन आहे तर सक्षमता हे त्याचे अंतिम उद्दिष्ट आहे."

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचे आर्थिक साक्षरता व सक्षमतेचे स्वरूप (Nature of Financial Literacy and Empowerment of Tribal Women in Palghar District)

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांची आर्थिक साक्षरता आणि सक्षमता हे एक विशिष्ट आणि बहुआयामी स्वरूप घेऊन आले आहे. त्याचे तपशीलवार विश्लेषण खालील मुद्द्यांनुसार केले आहे:

१. आर्थिक साक्षरतेचे स्वरूप (Nature of Financial Literacy):

a. मूलभूत आणि अनौपचारिक: येथील आदिवासी महिलांमधील आर्थिक साक्षरता ही अत्यंत मूलभूत पातळीवर आहे. त्यांचे ज्ञान हे अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतून (निसर्गातून मिळालेली उत्पादने, शेतजमीन, शेतमजूर म्हणून काम) आलेले असते. त्यांना नाणी ओळखणे, रक्कम मोजणे, छोटी-छोटी आर्थिक व्यवहारांचे व्यवस्थापन यात प्रावीण्य असते.

b. पारंपरिक ज्ञानावर आधारित: त्यांची बचत आणि गुंतवणूक यावरची समज ही पारंपरिक पद्धतींवर आधारित आहे. उदाहरणार्थ, जनावरे, दागिने किंवा घरात पैशाची साठपट्टी ही त्यांच्या गुंतवणुकीची स्वरूपे आहेत.

c. आधुनिक संकल्पनांपासून दूर: बँकिंग प्रक्रिया (FD, RD), विमा, म्युच्युअल फंड, स्टॉक मार्केट, डिजिटल पेमेंट्स (UPI, मोबाइल वॉलेट) यासारख्या आधुनिक आर्थिक संकल्पना आणि साधनांबद्दलची माहिती त्यांना मुळीच किंवा अत्यंत कमी प्रमाणात आहे.

d. मर्यादित ओळख: बहुतांश महिलांना सरकारी योजनांची (जन धन, मुद्रा लोन, विविध विमा योजना) नावे ठाऊक असली तरी, त्यापासून मिळणारा लाभ, अर्ज करण्याची प्रक्रिया आणि अधिकारयोग्यता याची पुरेशी माहिती नसते.

२. आर्थिक सक्षमतेचे स्वरूप (Nature of Financial Empowerment):

a.स्वयंगट समूह (SHG) हे मुख्य साधन: पालघरमध्ये आदिवासी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे प्रामुख्याने स्वयंगट समूहांच्या (Self-Help Groups - SHGs) माध्यमातून होत आहे. हे समूह सामूहिक बचत, आंतर-कर्जाची व्यवस्था आणि छोट्या व्यवसायासाठी पाठिंबा देतात. यामुळे महिलांमध्ये सामूहिक शक्ती निर्माण होते आणि आर्थिक निर्णय घेण्याचा आत्मविश्वास येतो.

b.कुटुंबातील भूमिका बदल: SHG मधील सहभागामुळे महिला कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्यास सुरुवात करतात. त्या केवळ उपजीविकेसाठी पुरुषांवर अवलंबून न राहता, स्वतःचे आणि कुटुंबाचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी पाऊल उचलत असताना दिसू लागल्या आहेत.

c.पारंपरिक उद्योगाशी निगडित सक्षमता: अनेक महिला समूह पारंपरिक आदिवासी हस्तकला, मध, जंगलातील उत्पादने यांच्या उत्पादनात आणि विक्रीत सहभागी होत आहेत. हा पारंपरिक कौशल्याशी जोडलेला आर्थिक विकास आहे.

d.मर्यादित स्वायत्तता: जरी SHG द्वारे आर्थिक सहभाग वाढला तरी, मोठ्या आर्थिक निर्णयांचे अंतिम नियंत्रण (जमीन खरेदी, मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घेणे) अजूनही कुटुंबातील पुरुषांच्याच हातात असल्याचे दिसून येते. सक्षमता ही अजून प्रारंभीच्या टप्प्यात आहे.

३. सामोरे जाणाऱ्या मोठ्या आव्हाने (Key Challenges):

a.शैक्षणिक अडचण: उच्च शिक्षणाचा अभ्यास आर्थिक संकल्पना समजून घेण्यात मोठी अडचण निर्माण करतो.

b.भाषेचा अवरोध: बहुतांश आर्थिक माहिती, दस्तऐवज आणि प्रशिक्षण मराठी किंवा इंग्रजी भाषेतून होते, तर आदिवासी महिला प्रामुख्याने वारली, कोकणी, धोडिया या स्थानिक भाषा बोलतात.

c.भौगोलिक अडथळे: दुर्गम भागात बँका, ATM केंद्रे आणि दळणवळण याचा अभ्यास आहे. बँक शाखेपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनेक किलोमीटर चालावे लागते, ज्यामुळे सेवांपासून त्या वंचित राहतात.

d.सांस्कृतिक बंधने: समाजातील पितृसत्तात्मक रचनेमुळे महिलांना घराबाहेर पडून प्रशिक्षण घेण्यास, व्यवसाय करण्यास मर्यादा येतात. आर्थिक निर्णय घेण्याचा अधिकार मर्यादित असतो.

E.माहितीचा अभाव: सरकारी योजना, बँक सेवा, डिजिटल तंत्रज्ञान यांच्याशी संबंधित माहितीचा प्रसार अपुरा आहे.

संशोधन समस्येचे विश्लेषण (Analysis of Research Problem)

प्राथमिक माहितीवर आधारित, पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांसमोरील मुख्य समस्यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे केले जाऊ शकते:

कमी आर्थिक साक्षरता: बहुतांश महिलांना बँकेतील मूलभूत खात्यांपेक्षा (बचत, सध्या) आगळीक नाही. फिक्स्ड डिपॉझिट, म्युच्युअल फंड, विमा यांबद्दलची माहिती नगण्य आहे. त्यामुळे त्या फक्त पारंपरिक बचतीच्या पद्धतीवर (घरात पैसे लपवणे, सोने) अवलंबून असतात.

मर्यादित संधी: रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत. शेती आणि जंगलावरील अवलंबूनत्वामुळे हंगामी निरुद्योगाचा सामना करावा लागतो. स्थानिक स्तरावर उद्योजकता विकसित करण्यासाठी आवश्यक तांत्रिक मार्गदर्शन आणि आर्थिक पाठबळ उपलब्ध नाही.

अडचणी

शैक्षणिक अडचण: मूलभूत शिक्षणाचा अभाव आर्थिक संकल्पना समजून घेण्यात मोठी अडचण निर्माण करतो.

भाषेचा अडचण: बहुतांश आर्थिक माहिती मराठी किंवा इंग्रजीत उपलब्ध असते, पण आदिवासी महिला त्यांची मातृभाषा (वारली, कोकणी) बोलतात, यामुळे दरी निर्माण होते.

सांस्कृतिक अडचण: पुरुषप्रधान समाजरचनेमुळे आर्थिक निर्णय घेण्याचा अधिकार सहसा पुरुषांच्याच हातात असतो. महिलांना घराबाहेर पडून प्रशिक्षण घेण्यास बंधने असू शकतात.

माहितीचा अभाव: सरकारी योजनांबद्दल (जसे की जन धन योजना, मुद्रा लोन, विविध विमा योजना) माहिती नसल्यामुळे त्याचा लाभ घेता येत नाही.

दुर्गम भौगोलिक रचना: बँका आणि दळणवळणाची सोय येथे अपुरी आहे. एका बँक शाखेपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनेक किलोमीटर चालावे लागते.

सक्षम होण्यासाठीचे उपाय (Solutions for Empowerment)

आदिवासी महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी खालील उपाय योजले पाहिजेत:

१. स्थानिक भाषेतील आर्थिक साक्षरता अभियान: वारली, कोकणी भाषेमध्ये साहित्य, ऑडिओ-व्हिडिओ सामग्री तयार करून त्याचा प्रसार केला पाहिजे. स्थानिक शिक्षक आणि युवकांना यासाठी प्रशिक्षित केले जावे. २. SHG चे सक्षमीकरण: स्वयंगट समूहांची क्षमता वाढवणे आवश्यक आहे. केवळ बचत गटापुरते मर्यादित न ठेवता, त्यांना उत्पादन, मार्केटिंग, दर्जा नियंत्रण यासाठी प्रशिक्षण द्यावे. SHG मार्फतच बँकिंग सेवा आणि मायक्रोफायनान्स सहज उपलब्ध करून द्यावे. ३. डिजिटल साक्षरता: मोबाइल बँकिंग, ऍप्सचा वापर यावर मूलभूत प्रशिक्षण दिले जावे. स्थानिक स्तरावर 'बँकिंग साहाय्यक' नियुक्त करून दूरस्थ बस्त्यांमध्ये सेवा पोहोचवल्या जाव्यात. ४. योजनांचा प्रसार: आदिवासी महिलांपर्यंत योजनांची माहिती पोहोचवण्यासाठी 'आदिवासी मेळा', सांस्कृतिक कार्यक्रम, स्थानिक रेडिओचा वापर केला पाहिजे. ५. कौशल्य विकास आणि उद्योजकता: स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योग (जसे की मध, आंबा, हर्बल उत्पादने, हस्तकला) विकसित करण्यासाठी प्रशिक्षण आणि बाजारपेठेची सोय उपलब्ध करून द्यावी.

PUKAR डिजिटल व SHG प्रशिक्षण

PUKAR कार्यक्रमांतर्गत महिलांमध्ये डिजिटल साक्षरता वाढवण्यासाठी ICT प्रशिक्षण, e-sevak प्रशिक्षण, आणि ग्रामपंचायतांमधून विकास योजनांची माहिती देणे यांसारख्या उपाययोजना केल्या गेल्या, ज्यामुळे महिला स्वतःचे इस सामाजिक व आर्थिक प्रश्न हाताळू शकतात .

"Second Chance" शिक्षण उपक्रम

Pratham Foundation आणि L&T चॅरिटेबल ट्रस्ट यांच्या माध्यमातून बऱ्याच आदिवासी महिलांनी शिक्षण पूर्ण केले. यामुळे आत्मविश्वास वाढला आहे व भविष्यात रोजगार किंवा स्वावलंबनाची दिशा दिसू लागली आहे .

MAVIM (Mahila Arthik Vikas Mahamandal) संस्था ग्रामीण आणि आदिवासी महिलांना Self-Help Groups मार्फत आर्थिक व सामाजिक सक्षमता देण्यासाठी कार्य करते; यामध्ये mik उद्यम विकास, पोषण, आरोग्य आणि आर्थिक प्रक्रियांचा समावेश आहे .

मानव विकास मिशन अंतर्गत ग्रामीण, विशेषतः आदिवासी भागातील मुलींचे शिक्षण, हॉस्पिटल डिलीवरीची सुविधा, महिला सुरक्षा, आयटी सुविधा, लेक्चर आणि अभ्यास केंद्रांची उपलब्धता याकडे लक्ष दिले जाते. यातून सांख्यिक विस्तारीकरण झाले आहे .

यशस्वी उदाहरण

सरकारी योजना: जन धन योजनेद्वारे खाती उघडली जात आहेत. महिला आणि बालविकास विभाग, आदिवासी विकास विभाग यांच्यामार्फत विविध कौशल्य विकास आणि स्वरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविले जातात.

NGO ची भूमिका: पालघरमध्ये कार्यरत अनेक NGO (जसे की SHARE, PAHAD, VAYU) आदिवासी महिलांना SHG च्या माध्यमातून संघटित करणे, त्यांना प्रशिक्षण देणे आणि त्यांच्या उत्पादनांचा बाजारपेठेतील दर्जा सुधारण्यास मदत करतात.

यशस्वी उदाहरणे: जव्हार, मोखाडा, विक्रमगड या तालुक्यातील अनेक आदिवासी महिला समूहांनी हस्तकला, ऑर्गेनिक शेती, मध उत्पादन यांमध्ये यश मिळवले आहे. त्या आता फक्त स्थानिक बाजारपेठेवर अवलंबून न राहता, मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये आपली उत्पादने विकण्यास सुरुवात केली आहे.

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांची आर्थिक साक्षरता आणि सक्षमता ही पारंपरिक ज्ञान आणि आधुनिक संधी यांच्यातील संक्रमणाच्या टप्प्यात आहे. SHG ही या प्रक्रियेची मुख्य कर्णधार आहे. मात्र, भाषा, शिक्षण, भौगोलिक अडथळे आणि सांस्कृतिक बंधने ही मोठी आव्हाने बनून आहेत. या अडथळ्यांवर मात करून स्थानिक भाषा, तंत्रज्ञान आणि समुदाय-आधारित उपाययोजनांद्वारे त्यांचे सक्षमीकरण वेगाने होऊ शकते.

शिफारशी (Recommendations)

वरील विश्लेषणाच्या आधारे, या संशोधनाच्या शेवटी खालील शिफारशी करण्यात येतील:

1 आदिवासी विकास विभागाने स्थानिक भाषेतील आर्थिक साक्षरता अभियान राबवावे.

2 ग्रामीण भागात बँक शाखा आणि ATM चे जाळे दाट करावे. 'बँक ऑन व्हील' सारख्या चल संकल्पना राबवाव्यात.

आदिवासी महिलांसाठी अधिक सवलतीच्या दरात कर्जे उपलब्ध करून द्यावीत.

3. स्थानिक NGO आणि SHG यांनी एकत्र येऊन मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.
आदिवासी महिला उद्योजकांचे मार्गदर्शक म्हणून प्रोत्साहन द्यावे.
4. आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम सुरू – डिजिटल व्यवहार, बचत, योजना, बँकिंग यावर प्रशिक्षण आयोजित करावेत.
5. शिक्षण पुन्हा सुरू करण्यासाठी “माध्यमीन शिक्षण मोहीम” – “Second Chance” प्रमाणेच पुढील पायरी (HSC/उच्च शिक्षण) सुलभ करणे.
6. स्वावलंबी उद्योजकता – Self-Help Groups (SHG), MAVIM/Mission आधारवाद उपक्रमच्या मार्फत आर्थिक मदत, प्रशिक्षण व विपणन मदत.
7. आरोग्य, पोषण समायोजन – ICDS, Anganwadi, मानव विकास मिशन यांचा पूर्ण वापर.
8. स्थानिक सांस्कृतिक व पर्यटन आधारित व्यवसाय – वारळी कला, हस्तकलात्मक उत्पादनांच्या माध्यमातून रोजगार.
9. अंतर-तालुका डिजिटल सुविधा केंद्र – e-sevak मॉडेल आणि शहरी केंद्रांचा प्रसार.

निष्कर्ष

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरता ही सामाजिक संरचना, शिक्षणाचे अंतर, तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि पारंपरिक भूमिकांमुळे कमीच आहे. तथापि, काही संस्था आणि सरकाराच्या धोरणांनी—PUKAR, Pratham, MAVIM, Manav Vikas Mission—महिलांमध्ये आर्थिक आणि शैक्षणिक साक्षरतेचा, आत्मविश्वासाचा आणि स्वावलंबनाचा प्रकाश जागवला आहे. पुढे या सकारात्मक प्रेरणेचा विस्तार होण्यासाठी अधिक समर्पित धोरण, प्रशिक्षण, सुविधा आणि सामाजिक बदलाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ (References)

1. Yadav, R., & Singh, P. (2020). Tribal Women and Financial Literacy: A Pathway to Empowerment. Indian Journal of Gender Studies, 27(2), 285-305. p. 288
2. National Centre for Financial Education (NCFE). (2019). Financial Literacy Framework for India. Mumbai: NCFE. p. 5.
3. Deshpande, A., & Singh, S. (2018). Financial Inclusion and Tribal Development: A Study of Maharashtra. New Delhi: Sage Publications. p. 112-135.
4. Government of India. (2014). Report of the Committee on Comprehensive Financial Services for Small Businesses and Low-Income Households. Mumbai: Reserve Bank of India. p. 45.
5. Kamble, M. (2019). "Economic Empowerment of Tribal Women Through Self-Help Groups in Palghar District". Journal of Rural Development, 38(2), 245-260.
6. Ministry of Tribal Affairs. (2020). Annual Report 2019-20. New Delhi: Government of India. p. 78.
7. Nanda, P. K. (2017). Financial Literacy among Tribal Women: A Case Study of Odisha. Bhubaneswar: Nabakrushna Choudhury Centre for Development Studies. p. 67-89.
8. Palghar Zilla Parishad. (2021). District Human Development Report: Palghar. Palghar: Planning Department, Zilla Parishad Palghar. p. 34-50.
8. World Bank. (2015). The Global Findex Database 2014: Measuring Financial Inclusion around the World. Washington, DC: World Bank Group. p. 22.
9. Ulvekar, Y. H., Jamnake, R. S., & Vashenikar, P. P. (2025). Socio-Economic Study Of Tribal Women: Special Reference To Mokhada Taluka District Palghar. International Journal of Advance and Applied Research, S6(19), pp. 263-268.
10. PUKAR/IndiaSpend. (2019). How a tribal village's digital push empowered its women. IndiaSpend.
11. Research Study (author unspecified). (2022). Opportunities and challenges faced by women entrepreneurs in Palghar district of Maharashtra. IJCRT, 11(7), pp.